

STEREOTIP: KRAJ (JEDNE) PRIČE*

Oslanjanje na tuđi tekst je postupak između navike i nužnosti, sporazum između autorske lenjosti i uspostavljene konvencije.

Apstrakt: U ovom tekstu autorka daje pregled svog rada tokom proteklog projektnog perioda u kome je istraživala ulogu, značenje i mesto stereotipa u identitetskim diskursima. Da bi objasnila razloge i načine svog bavljenja stereotipima, ona se osvrće kako na evoluciju sopstvenog istraživačkog postupka, tako i na alternativne pristupe temi iz perspektiva različitih naučnih disciplina. U nastojanju da izbegne zamku „stereotipnog tumačenja (etničkih) stereotipa“, autorka ne sledi uobičajeni postupak „dekonstrukcije“ etničkih stereotipa, kao lažne i uopštavajuće predstave o sebi i „drugom“, te njihove socijalno-psihološke i političko-antropološke kritike, već se prevashodno bavi dimenzijama jezičke i socijalne „semiotike“ stereotipa i njihovom teorijskom i praktičnom upotrebljivošću. Polazeći od neophodnosti stereotipa u „misaonoj ekonomiji“, autorka se u svom postupku zalaže za relativizaciju binarne strukture diskursa, kao i za socijalnu kontekstualizaciju i istorizaciju stereotipa u teorijskoj analizi.

Ključne reči: stereotip, identitetski diskursi, binarizam, konstruktivizam, esencijalizam.

Teme i fenomeni kojima se bavimo uvek su manje-više unapred zadati, bar širim projektom u okviru kojeg radimo, zahtevima vremena ili same discipline. Zato je svaki novi autorski tekst više očekivan i prepoznatljiv nego što je iznenađujući: on liči na nastavak monologa koji autor već neko vreme vodi i posledica je njegovog minolog rada. Takođe, on može da nagoveštava smer kojim će se autor kretati u budućnosti. I ovaj tekst nosi nešto od toga, ali je pre svega nevoljno oglašavanje kraja bavljenjem dosadašnjim temama i pokušaj da

---

* Sa osećanjem duga koji se ne može vratiti, ovaj tekst posvećujem uspomeni na moje akademske mentore, profesora Dušana Bandića i akademika Dragoslava Srejićevića.

se napravi kakva-takva veza između prethodnih i budućih interesovanja. Pored toga što je neka vrsta sumarnog promišljanja dosadašnjeg rada, svrha ovog teksta je da integriše vreme između dvaju projekata, koje je kao „prazno vreme“ u kome se preispituje i smisao nastavka monologa.¹ Naglašavam ovo zato što verujem da je stanje preispitivanja i inače, ali u „praznom vremenu“ još više, poznato svakom autoru. Ovo „vreme“, međutim, nije bez značaja jer je, prema istoričarima nauke, pola posla u društvenoj teoriji iznalaženje „prave teme“ za istraživanje, sve ostalo je, kažu, lakše. Kada, pak, nađemo zahvalnu temu, pitanje pristupa postaje najvažnije. Dalje radimo kao da se podrazumeva da smo prema nepisanoj kategorizaciji fenomena odvojili „važno“ od „manje važnog“ ili „efemernog“, „ispitano“ od „neispitano“, „interesantno“ od „neinteresantnog“, „aktuelno“ od „prevaziđenog“. Kako u ovom slučaju iznalaženje teme nije problem, jer ona okvirno postoji, problematičan postaje postupak pisanja „poznate priče“ na drugačiji način, odnosno sam nastavak monologa; preciznije, ovde se radi o završetku te priče, pa je *reč posle* – najkraće ime za pokušaj da nekoliko godina pisanu priču učinim bar malo čitljivijom.

Činjenica da je ovo poslednji broj našeg časopisa u ovom projektnom periodu čini mi se jedinom prilikom ne samo za markiranje postupka i načina razvijanja pojedinih teza, nego i retkom prilikom za označavanje onih uticaja koji se u radovima ove vrste ne očekuju. Tekst je zamišljen kao površni osvrt ili „pogled sa distance“ na dosadašnji rad, bez upuštanja u uporednu analizu predviđenih i ostvarenih rezultata; više su to odgovori na pitanje *kako* sam i *zašto* sam (istraživala), nego *šta* sam (našla). Otuda i nesigurnost u potrebu naknadnog semiotizovanja istraživačkog predmeta. S druge strane, iako svesna da tematizovanje sopstvenog pisanja i posebno naglasak na „ličnom“ izlaze iz okvira uobičajenog u domaćoj akademskoj praksi,² te da mogu biti tumačeni kao neumesno eksponiranje ili

---

¹ Nije to samo manifestacija lične zasićenosti ili, pak, odgovornosti, već i nečega što prevazilazi lične porive. Reč je o stvorenoj atmosferi neverice u nauku u njenom uobičajenom ili „idealtipskom“ značenju, o čemu su se tokom XX veka vodile žustre rasprave. Više o tome u nekom od narednih tekstova.

² Bez obzira na to što su poslednjih decenija, pored podrazumevajućeg „osvetljavanja autorskog stanovišta“, i „lične priče“ odnosno „autobiografske ‘sličice’“ postale neizostavni deo zapadne društvene nauke, u domaćoj akademskoj praksi ova „moda“ nije uhvatila korena i, ako se u retkim slučajevima javlja, onda se na to gleda sa rezervom a u ekstremnim slučajevima se određuje kao „naknadno pranje biografije“.

unutrašnje razaranje fetiša nauke, razlozi koji se u najkraćem mogu označiti kao „rezultat na projektu“, „prazno vreme“ i „bolja čitljivost napisanog“ rešili su nedoumice u pogledu objavljivanja. Ovaj poslednji razlog je istovremeno pokušaj udovoljenja sve glasnijem zahtevu struke da bude komunikativnija, odnosno da bude čitana i jasna i onima izvan uskih specijalističkih okvira. Razume se da je to skoro nemoguće i da je i ovaj tekst namenjen onima koji su koliko-toliko upućeni u prethodne; zato upravo oni treba da znaju da ću u ovom „osvrtnju unazad“ dosta toga ponoviti iz ranijih tekstova, ali završni tekst o radu na projektu ne može ni biti nešto sasvim novo.

Pokušaću da ga izložim relaksiranije, a slobodu u pisanju mi omogućava odluka da se bavim više svojim nego tuđim tekstovima. U fokusu pažnje su uticaji i postupci preuzeti izvan domena disciplina koje se prevashodno bave (etničkim) stereotipom: socijalne psihologije, antropologije i etnologije. U tom smislu, ovaj tekst je priča o uticaju „sporednog“ koje je u mom pristupu postalo „dominantno“ („glavno“) i može se tumačiti bar dvojako: sa stanovišta nauke u „idealtipskom“ shvatanju ova priča je možda sporna, sa stanovišta „intelektualne mode u nauci“ u najmanjem je interesantna za razmatranje.³ Kako ni rigidni postupci kojima se hrani fetišizovana nauka, ni društvena ili intelektualna moda nemaju uticaja na vrednovanje napisanog, njegove moguće kvalifikacije ostaviću po strani. Ipak, ako bi i ovaj tekst trebalo negde „smestiti“, onda mi se čini da je on više simulacija ili, u pojedinim delovima, parodija „refleksivnog nadziranja“ (Gidens) sopstvenog pisanja nego što je bukvalno „nadziranje“ i „neprekidno nadgledanje“. Ma kako konačno izgledalo, za mene je to način da naglasim ono što zahvaljujući semiotičarima baštinitimo više od pola veka: neophodnost osvešćenosti ličnog autorskog upliva kako u postupak tako i u ponovno označavanje istraživačkog fenomena. Iako se o tome retko piše, sigurno je da danas niko ozbiljan nema iluzija u pogledu uticaja istraživačeve ličnosti na predmet istraživanja.⁴ Ako, pak, prihvatimo pretpostavku da u određenju

---

³ Gerald Holton, *Science and anti-science*. Harvard University Press, 1993, p. 160-164.

⁴ „Nauka svakog uputi, čak i matematičara, da ne sme biti lišen ličnog doživljaja sveta, iskustva ljubavi, prijateljstva, neprijateljstva... Nema apsolutne nauke. Ne verujem da postoji naučnik koji, dok radi na naučnom problemu, potpuno zaboravi svoje poreklo, svoja politička ubeđenja i svoju intimu. Takvih nema. A baš u intimnom doživljaju sveta dešava se ta raznolikost u naučnim pristupima. I u sagle-

pristupa naučnom fenomenu važnu ulogu igraju upravo lične osobine autora, onda se mora nevoljno priznati da naši tekstovi, pored toga što su „ogledalo vremena i društvene mode“ jesu i neka vrsta „samogledanja autora“ koje nije tako udaljeno od „nadgledanja“.

Naslov ovog teksta se ne odnosi samo na oglašavanje kraja ličnog učešća u zajedničkom projektu. On treba da uputi na jedan od mogućih načina razumevanja fenomena stereotipa, u smislu najkraćeg načina da se nešto ispriča.⁵ S druge strane, u krajnje formalizovanom shvatanju, stereotip kao sažet i „samodovoljan iskaz“, jeste „kraj priče“. Iako mnogo složeniji fenomen, njegovi javni oblici uistinu imaju nečeg zajedničkog sa solilokvijem. Kao ni „govoru sa samim sobom“, ni predstavi koja se stvara stereotipom nije potrebna povratna informacija; ona je u izvesnom smislu unapred obezbeđena, *jer je to tako i tačka*. Za mene je upravo ova „tačka“ postala „pitanje“ s kojim sam se borila nekoliko poslednjih godina. Ispočetak je to bio poriv za osporavanjem „tačnosti“ koja se iskazuje stereotipom i uzaludna borba koja i nije mogla završiti drugačije do brisanjem napisanog. Poput većine istraživača slične problematike devedesetih godina, i ja sam tražila ono za šta sam bila sigurna da ću naći, odbacivala ili prećutkivala sve što se ne bi uklapalo u unapred poznate „parametre celine“ i „rezultate“, povodila se za tekstovima koji su „loše stereotipe“ ispravljali „dobrim“. To je bio početni način da se u savladavanju fenomena, koji je poput mnogoglave aždaje, borim sa onim njenim licima koja su mi se činila najlakšim protivni-

---

davanju istina. Apsolutna istina do koje se dolazi ukidanjem personalnosti, srećom, ne postoji.“ Dragoslav Srejskić, *Prazno polje*. Vršac, 1996, s. 75. Govoreći o specifičnom vidu uticaja „ličnog“ na istraživanje, dakle, o *pristrasnosti* u društvenim naukama, istoričar Erik Hobsbaum kaže: „To da su nauke u prošlosti, a naročito društvene nauke, bile neodvojive od pristrasnosti ne dokazuje da je pristrasnost za njih korisna, već samo da je neizbežna.“ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*. Otkrovenje, 2003, s. 151.

⁵ „Stereotip je najkraći način da se ispriča jedna priča. Bez nijansi, dinamike, uvoda ili zapleta, to je priča svedena na svoj zaključak. I ma koliko složena u svojoj predistoriji, takva „priča“ se danas može čuti jedino kao kratka (ne)sporna konstatacija. Navodno je njeno savremeno značenje sublimacija mnogih ranijih priča koje su posedovale sve neophodne elemente i vodile ka istom cilju. Budući da je na kraju od svih njih ostao samo zaključak, postao je neka vrsta ‘kolektivnog znanja’. Ali, kako su te priče počinjale, čime su bile motivisane ili kako su se razvijale, za nas uglavnom ostaje tajna.“ Gordana Đerić, „Polno u etničkom: Prilog srpskoj imagologiji.“ NSPM, 2005 (u štampi).

cima. Bilo je tu još nečega, neke vrste ličnog odgovora na instrumentalizaciju etničkih stereotipa tih godina i „vežbanja hrabrosti“ na papiru. Sa ove distance znam da ništa od toga, pa ni izbrisane stranice, nisu bile sasvim uzaludne. Naučila sam da prezir prema fenomenu u najmanjem ograničava mogućnosti interpretacije,⁶ i još nešto, sasvim specifično za ovu problematiku: da se osporavanje značenjskih vrednosti, ironisanje ili negiranje „tačnosti“ stereotipa pokazuje kao „slepa ulica“, mada ulica kojom se u teoriji rado i često hoda. To je razumljivo iz razloga što je stereotip složen i zavodljiv fenomen, koji svoje interpretatore ili tera na borbu i suprotstavljanje ili preti da povuče za sobom i samu interpretaciju podredi svojim zahtevima.⁷

Usledila je faza u kojoj sam stereotipe prepoznavala u svemu. „Veliki primeri“ poput „kolektivnih identiteta“, „nacije“, raznih „ideologija“ itd. sve su mi manje bili zanimljivi. Opsednutost iznalaženja ustaljenih modela, koja me nije napuštala ni u bioskopskoj sali, ni u pekari, ni u razgovorima sa poznanicima, dovela je do širenja polja za registrovanje stereotipa sa „velikih tema“, kojima sam pokušavala da se bavim, na nešto sasvim malo, skoro neprimetno, kao što je određeni ljudski pokret ili ćutanje o nečemu.⁸ Bio je to za mene nekoliko godina način intimnog čitanja sveta. I ma koliko danas ta opsednutost izgledala kao zabava zaludne glave, uglavnom se manifestovala kao teška glavobolja zbog sve većeg udaljavanja i nemogućnosti da se „školski“ odgovori na tako banalnu i toliko rabljenu temu. Mogla sam da se podsmevam sebi i poredim svoju zamišljenu teoriju stereotipa sa brojnim „teorijama o svemu“ ili da umišljam kako to što pišem deli sudbinu one prave „Teorije o

---

⁶ Nešto slično mi je još na početku rada rekao prof. Dušan Bandić, ali je trebalo „pustiti vremenu“ i napisati „stranice za bacanje“ kako bih to shvatila.

⁷ Ovaj drugi pristup je mnogo teže izbeći jer u svim oblastima čovekovog delanja, pa i u nauci, malo toga izmiče *klišeu*, ustaljenom ili zadatom načinu. Kao i u svakodnevnom opštenju, koje se zasniva na nizu klišea i deiksa, i u strukturi teorijskog teksta, kao i u naučnom radu uopšte, postoje pravila koja se ne smeju zanemariti. Na ovaj odnos ću se još jednom vratiti u tekstu.

⁸ Značaj ćutanja u društvenom stvaranju značenja tematizovala sam u tekstovima „Svakodnevnne diskursivne prakse o ‘osobinama naroda’ i važnosti nacionalnog identiteta.“ *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002.* (Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević). IFDT, Beograd, s. 175–211, i „O *nemim* i *glasnim* stereotipima: Konstruisanje ‘etničkog karaktera’ u usmenoj književnosti.“ *Filozofija i društvo*, XXVI, 1, 2005, s. 105-120.

svemu“. U svakom slučaju, bila sam sve dalje od svoje teme i sve je izgledalo mnogo teže nego na početku istraživanja, kada sam, poput „ljudi sa televizije“, i ja o tome „sve znala“. Sa okvirnom temom i sa klišeima svih vrsta, bez ičeg jedinstvenog što bi uobličavalo napisano i organizovalo ga, bila sam ponovo na početku, ali sa uverenjem da nema ničeg besmislenijeg od proučavanja onoga što svi znaju.

Ovo duže sentimentalno raspevavanje već ulazi u ono što je prvim rečenicama naznačeno kao predmet teksta. To je „pogled unazad“ koji treba da osvetli način na koji sam pristupala složenom pojmu stereotipa, koji je istovremeno *pomoć mišljenju* i *zamena za mišljenje*. Upravo je zbog ove protivurečne dvostrukosti o njemu teško pisati. Zato nisam sigurna da ću uspeti u pokušaju da objasnim kako sam, tražeći svoj, izbegavala najčešće pristupe ovoj problematici. Namera mi je bila da nađem „tačku posmatranja“ s koje ne bih osuđivala ili se borila protiv stereotipa, ali „tačku“ koja bi istovremeno imala stalnu dozu rezerve prema onome što se odeđuje kao stereotip ili onome što se njime tvrdi. Deskriptivni i interpretativni metod činili su mi se najpogodnijim za utemeljenje takvog stanovišta. Htela sam, to danas mogu da kažem, i više od toga – da se približim načinu „unutrašnjeg rada“ stereotipa, njegovim skrivenim mehanizmima i njegovoj logici. Takođe sam htela da pokažem kako stereotipi uvek čine i više i manje od onoga što im se obično pripisuje i da bar malo pomerim njihovo uglavnom negativno razumevanje i vezivanje za samo jednu vrstu diskursa. Više puta sam pokušala da pokažem da niko nema monopol na korišćenje ili proizvođenje stereotipa i da su stereotipi, baš kao i jezik, naše „zajedničko dobro“. Iz savremene upotrebe ovog pojma jasno mi je da nisam ni u čemu uspela, jer sada svi znaju da je stereotip nešto loše. Tako se i pojmu koji označava „skraćeni put“ desilo isto ono što i pojavama na koje se odnosi. Drugim rečima, nije izbegao sudbinu onoga što se njime objašnjava: redukcijom je sveden na jedno (negativno, samorazumljivo) značenje, zbog čega lako biva zloupotrebljen i instrumentalizovan. Samo ime *stereotip* postalo je u javnom govoru jedno od efikasnijih polemičkih sredstava o bilo čemu da se raspravlja. Reći nekome za to što tvrdi da je stereotip, danas je društveno dopušten način da se kaže kako je glup, neobrazovan ili bar nedovoljno „dubok“ i promišljen.

Ovakvo razumevanje upućuje na značenje stereotipa kao nečega potpuno suprotstavljenog „naučnom znanju“. Istraživački je

svakako interesantan kompleksni odnos promenljivog statusa „naučnog mišljenja“ u XX veku i statusa stereotipa u naučnom istraživanju, ali ovde mogu u najkraćem da naznačim samo jedan vid tog odnosa, koji može biti koristan za ovu temu. Iako u opoziciji naučnom mišljenju u „idealtipskom značenju“, stereotip je tokom dvadesetog veka postao važan fenomen naučnog ispitivanja. Drugim rečima, dominantno značenje stereotipa je decenijama balansiralo između „praznoverja“ i „pravog znanja“. U svom teorijskom razvoju proglašavan je i „antinaučnim fenomenom“, nečim što je suprotno naučnim istinama, nedovoljno ispitano tvrđenje, zasnovano na opažanju i uopštavanju, odnosno na nedostatku „pravog znanja“.⁹ Imao je, u najkraćem, kontroverzan status, mada se tokom teorijskog razvoja izborio za status „neophodnog elementa u čovekovo orijentaciji“¹⁰ i „misaonoj ekonomičnosti“. Za decu, unuke ili praunike prosvete on je najčešće bio praznoverica, ali i nešto čime su se i oni koji sebe smatraju „prosvetima“ koristili ili nešto što su i sami proizvodili i osnaživali. Kasnije mu je priznat i veći značaj od pukog reduktivnog sredstva i sredstva orijentacije i adaptacije: stereotip je postao jedno od osnovnih sredstava kako u obrazovanju stavova tako i u njihovom ustaljivanju i nezaobilazno sredstvo svakog kolektivnog i individualnog angažmana, ali i najvažniji *element uspostavljanja, raspodele i osporavanja moći*. Preciznije, moćno sredstvo moćne elite, kojim se obezbeđuje „kulturna superiornost“ ili, kako to neki vole da kažu, „kulturni imperijalizam“ kao zamena ili produženje „ekonomskog imperijalizma“.

Bez obzira na akademske uvide u promenljivost značenja stereotipa, jasno je da šira javnost nije imala mnogo sluha za ove „nijanse“. Ona se uglavnom povodila za promenama koje nameće

---

⁹ Tokom vremena ovaj odnos je relativizovan, i od klasičnih opozita naučno – nenaučno, tačno – netačno, utemeljeno – neutemeljeno, odnos „jake razlike“ je ublažen, tako da se, u smislu nužnosti održanja verovanja u postojanje „poretka stvari“, ovi fenomeni sada nalaze na „ istoj strani“. Na komunikativnom nivou, pak, odnos između naučnog govora (mišljenja) i stereotipnog govora (mišljenja) potpuno je drugačiji: ako je stereotip široko razumljiv „pravi govor“, „prava nauka“ je, budući nerazumljiva osim uskom krugu upućenih, inherentni „protiv-govor“. O naučnom diskursu kao „protiv-diskursu“ u: Gerald Holton, *Science and anti-science*. Harvard University Press, 1993. p. 167 i dalje.

¹⁰ „Stereotipi su komotan sistem signalizacije, nešto poput autoceste, lijevo, desno, pravo uspori, zavoj na putu, stani.“. Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga, 2005, s. 26.

politika, forsirala društvenokorektne stereotipe, zanemarivala prevaziđene, bez osvešćenosti da su to bili ili da jesu stereotipi. Hoću da kažem da retorički markeri vladajućih ideologija i teorija u XX veku uglavnom nisu doživljavani kao stereotipi, jer je zbog pretežnosti izučavanja etničkih, rasnih i polnih stereotipa dominantno negativno značenje ovog pojma skoro po pravilu vezivano za etničku, rasnu ili polnu distancu. Iako se s promenama ideologija menjala „korektnost“ pojedinih stereotipa, ideološki ili politički stereotipi, i posebno razni birokratski formalizmi koji su i formom i sadržinom potpuno interiorizovani da ih retko ko kvalifikuje kao „sporne“, odnosno stereotipne, prolazili su (i prolaze) skoro neopaženo. Čvrsto infiltrirani u „običnost“ zvaničnih jezika i stilova, ne privlače analitičku pažnju.¹¹ Iako ovakva situacija nije isključiva odgovornost istraživača, odgovornost za vrednosnu selektivnost stereotipa, koja se prenosi i u širu javnost, ne može se izbeći. Naime, među istraživačima kao da je postojao i kao da postoji konsenzus oko „dobrih“ i „loših“ stereotipa, pa su neki nesporni ili štaviše poželjni, neophodni kao „saznajna norma“, „akademska ili ideološka legitimacija“, dok ovi drugi, opet po tom nepisanom dogovoru, ne dolaze u obzir. Iz sličnih, „nepisanih razloga“, proučavanje etničkih ili rasnih stereotipa uglavnom je sledilo dugu antropološku naviku determinizma i predestiniranosti. Stvari se nisu mnogo promenile ni danas, kada će, istina, akademski i politički instrumentalizovane stereotipe u minulim vekovima „civilizovan“ i „varvarin“, retko ko pristojan upotrebiti. Poželjno je da govorimo samo o *drugačijem* ili o *oblicima različitosti*, nikako u vrednosnim opozitima, iako su oni „najkorisnije“ jezičke prečice i već svima jasni.

Uprkos poželjnoj „korektnosti“, činjenica je da je u svim oblicima diskursa, bilo naučnom, publicističkom, svakodnevnom ili nekom drugom, retorički prelaz sa vrednosnih opozita na „drugačije“ i „vrednosno neutralno“ skoro nemoguć zadatak¹² (i zadatak čije bi

¹¹ „Socijalno disciplinovanje“, u smislu „ujednačavanja“ i prilagođavanja aktuelnoj ideologiji, odgovorno je za to što se ovi stereotipi uglavnom ne razumevaju kao stereotipi.

¹² „Odrastamo i živimo u svijetu stereotipa, pijamo ih kao suha spužva vodu. Kasnije, kao odrasli ljudi koji drže do sebe i svoga politički korektnog imagea, čistimo stereotipe sa sebe kao čičke. Isprva se čini da je posao lak. Ubrzo se pokazuje da su stereotipi najotpornija vrsta mentalnoga korova: na očišćenom mjestu već niče drugi. Zato većina ljudi odustaje, žive sa stereotipima, što da rade, život udvoje je

ispunjenje napravilo pravu zbrku) ali se upravo na ovom tragu mogu objasniti neke od glavnih funkcija i svojstava stereotipa. O promena-
ma diskursa usled društvenih promena i nicanju novih stereotipa na
duhovit način govori kratka istorija pamćenja i statistike Patrika
Ouržednika.¹³ U ovom registru događaja, teorija i intelektualnih
moda XX veka reč je o iskazima koji se uobičajavaju kao samora-
zumljiv, ispravan ili popularan stav. Tehnikom tipizacije diskursivne
mode i poigravanjem stereotipima proizvedenim u „humanističkim
naukama“ i „stručnoj praksi“ Ouržednik ironiše stalnu borbu „na-
prednog“ i „nazadnog“, smene ideologija, i uopšte konvertovanje
društvene teorije koja je došla u ćorsokak, tako da „humanisti kusaju
ono što su sami sebi zakuvali“.¹⁴ U crnohumornom ključu autor
otvara i pitanja „normalizacije praksi“ u procesu „komunikativne
prakse“ kako bi provocirao odnos „stvarnog“ i „verbalnog“ i pribli-
žio „prirodu veze“ između popularnih naracija i markantnih doga-
đaja XX veka. Ne preza da kaže da je sve retorika, i da je sva dru-
štvena praksa retorička a ne samo njeni jezički vidovi, a onda i da
ovu tvrdnju ironiše, jer je i ona samo jedan od izgovora društvenih
teoretičara. Između ostalog, Ouržednik se bavi koliko pitanjima „re-
prezentativne funkcije jezika“, toliko i pitanjima „odgovornosti dru-
štvenih teoretičara“ – pitanjima koja se „provlače“ celim tekstom, a
eksplicitno potenciraju poslednjom rečenicom – upućivanjem na one
koji intelektualnim kategorizacijama i zgodnim dosetkama „prave
istoriju“ a ponašaju se kao da nisu „ni luk jeli, ni luk mirisali“.¹⁵

Upravo se antropologija/etnologija (antropolozi/etnolozi) lako
prepoznaje u ovoj opasci, budući da je jedna od disciplina koja je i ko-
levka i baštinica brojnih tipologija zasnovanih na jakim opozitima.
Mada interno smatraju da je njihova izabrana disciplina usmerena
protiv svih kulturnih i rasnih predrasuda, ova školska mantra mnogim
antropolozima odmaže da razumeju zašto ih optužuju za esencijali-
zam i bukvalizaciju i kako i oni, makar i nesmotreno, svojim radom

---

uvijek lakši. Jer sa stereotipima nismo oslonjenini samo na varljivi kompas vlastita
srca.“ Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga, 2005, s. 26.

¹³ Gordana Đerić, „Retorika prilagođavanja ‘Europeane’ Patrika Ouržedni-
ka“. *Kultura. Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 107/108,
Beograd, 2004, s. 235-248.

¹⁴ Patrik Ouržednik, *Europeana. Kratka istorija dvadesetog veka*. Beograd,
Samizdat B92, 2003, s. 93.

¹⁵ *Isto*, s. 100.

učvršćuju stereotype i binarni poredak u modelovanju slike sveta. Priznali ili ne, binarizam ima stratešku upotrebu i u ovoj disciplini,¹⁶ ali bi bilo pogrešno misliti da je njegova upotreba nužna u bukvalnom značenju, kako se to neretko čini. Budući da binarni modeli ipak obavezuju, bar u „slabom vidu“, kao očekivane i uobičajene predstave, minimum koji se može učiniti u interpretaciji, kao izraz rezerve prema takvim klasifikacijama, jeste da se prilikom pisanja proizvedenih ili usvojenih „jakih opozita“ koriste znaci navoda.

Ljude navikle na binarne izbore u najmanjem zbuňuje stanoviše izvan binarnih napetosti i izvan izbora tipa „ili jesi, ili nisi“. Zato ću u drugom delu teksta govoriti o problemima binarizma i nekim od načina prevazilaženja disciplinarnih i drugih dihotomija, odnosno o mogućnostima njihove relativizacije ili razgradnje. Za bolje razumevanje primenjenih postupaka u relativizovanju „zadatih opozita“ nije nevažan lični skepticizam prema poistovećenju ili svrstavanju bilo koje vrste, pa i u profesionalnom smislu. Teškoću da se identifikujem kao „antropolog“ retorički najčešće rešavam u šaljivom tonu, uglavnom tako što na „obično pitanje“ *šta ste po zanimanju* odgovaram da sam „kvaziantropolog“ ili „imagolog“; i to ne govorim jedino zbog toga što je moje osnovno obrazovanje filološko. Uspostavljanje distance i prema sadašnjem pozivu refleks je odbojnosti prema magnetizmu „jakih“ i „čistih“ značenja, odnosno prema „bukvalizmima“, „očiglednostima“ ili „samorazumevanju“ bilo koje vrste. I u ovom slučaju, dakle, nelagodnost koju osećam u susretu sa silom „zahteva svrstavanja“ korelira sa nepoverenjem u poistovećenje „bez ostatka i rezerve“ i identifikovanje koje proističe iz uopštavajućih principa, a ne samo iz govora u prvom licu množine ili drugih vidova zbirnog predstavljanja. Ovu odbojnost ne umanjuje ni znanje da je bukvalizovanje orijentacija i pripadnosti (profesionalnih, ideoloških, statusnih, nacionalnih...) jedna od najuspešnijih strategija, odnosno skoro jedina strategija koja sa sigurnošću obezbeđuje uspeh.¹⁷

¹⁶ „Nesposobnost da se prizna binarizam kao strategija pokazuje da su bar neki od tih kritičara skloniji binarnom načinu razmišljanja o svetu nego što to priznaju.“ Majkl Hercfeld, *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd, Biblioteka XX vek, 2004, s. 277.

¹⁷ O uspešnosti strategija bukvalizovanja identiteta, koje su pr(a)vo lice stereotipne vladavine, Dubravka Ugrešić najpreciznije govori: „Zašto je, za razliku od mene, velikoj većini mojih kolega važno da zadrže svoju identifikacijsku etiketu? Zato što je identifikiranje književnika po nacionalnosti, po zemlji kojoj pripadaju, uglavljeni kôd književne, ali i tržišne komunikacije. Zato što se na taj način mnogo

Preživljavanje „između ‘dve vatre’“ ili „Mudrost se sastoji u tome da se menja ugao gledanja“¹⁸

Podsetiću da stereotip nije bio glavni predmet mog istraživanja već glavni pojam u interpretaciji; njegovu relevantnost nije posebno posebno naglašavati u stvaranju, poimanju, izražavanju, propagandi ili osporavanju „nacionalnog identiteta“, odnosno u „glavnom predmetu istraživanja“. Bez preterivanja se može reći da je u ovom pitanju binarni poredak „zvanični poredak“, kao što je i stereotipni jezik „zvanični jezik“; zbog toga njegova razgradnja zahteva pažljivo upoznavanje pre svega sa onim što predstavnicima različitih koncepata o „stvaranju nacija“ i „nacionalnih identiteta“ smatraju esencijom problema. Mada uverena da sam ove razlike bar u osnovi savladala, ni danas nemam sasvim jasan odgovor na pitanje kako je fenomen stereotipa potisnuo u drugi plan istraživački tako interesantne fenomene, kakvi su „nacionalni identitet“ ili „nacionalni mit“. Možda tako što mi se tokom istraživanja učinilo da se upravo razgradnjom „unutrašnjih mehanizama“ i protivurečnih funkcija ovog fenomena mogu objasniti neki naizgled životno važniji ili istraživački utemeljeniji fenomeni. To drugim rečima znači da sam verovala da ovaj fenomen po važnosti prethodi onima koji zvanično imaju „veću težinu“ ili dužu istoriju proučavanja i da se njime i oni sami mogu bolje objasniti. Vezašvi se za diskurs i stereotip, nova viđenja nacionalnog identiteta, mita ili istorije, koja su uvek u modi, ostavila sam veštijim i iskusnijim istraživačima. Čak i iz „praktičnih razloga“, stereotip je za mene bio pogodniji fenomen od „nacionalnog mita“ ili „identiteta“: iako manje prestižan u akademskoj zajednici, pružio mi je iluziju „ponovnog označavanja“¹⁹ i „semiotizovanja“ istraživačkog predme-

lakše i mnogo brže putuje s periferije u centar. Zato što je mnogima identifikacijska etiketa ujedno i jedini način da komuniciraju ne samo lokalno nego i globalno, da budu prihvaćeni i prepoznati kao bosanski književnik, kao slovenski književnik, kao bugarski književnik. Zato što je etiketa temeljna pretpostavka zastarjelih institucija nacionalnih književnosti, ali i modernog književnog tržišta. Zato što je identitet i trgovina identitetom provjerena tržišna formula koja je mnoge književnike s periferije, s pravim razlogom ili bez njega, izbacila na globalno književno tržište.“ Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga, 2005, s. 185.

¹⁸ Margerit Jursenar, *Širom otvorenih očiju. Razgovori sa Matjeom Galejem*. Beograd, Narodna knjiga, 2004, s. 194.

¹⁹ Autorsko (re)označavanje ne znači ništa drugo do to da novi smisao istraživačkom predmetu daje onaj koji analizuje, odnosno čita.

ta, bez koje se teško radi. U to vreme sam, naime, verovala da je „reoznačavanje“ u odnosu na prethodnike obaveza svakog istraživača, a ne samo „pogonsko gorivo“ i eventualna posledica.

Ukoliko izuzmem tzv. „nove stereotipe“ (mada su i oni često refleksi „starih priča“), sve čime sam se bavila poslednjih godina može se svesti na problem prebivanja prošlosti u sadašnjosti, preciznije, na način prebivanja istorije i kulture u savremenom jeziku. Mnoštvo priča o nacionalnom mitu, identitetu ili karakteru je tu i danas, kada se čini da nema nikakve potrebe za njima. Čak i oni koji bi te priče najradije odbacili ili zaboravili kao besmislice, ne mogu bez njih, jer su one u „gramatici mišljenja“ i u kolokvijalnim izrazima čiji su starog porekla potpuno nesvesni. Reprodukuj se uprkos volji, svesti ili upozorenjima o njihovoj opasnosti. Zato i u periodima njihovog izrazitijeg negiranja ove priče ostaju stabilne, kao konstitutivni element u rezonovanju i onih koji ih odbacuju. U nameri distanciranja od ovih sadržaja, zaboravlja se činjenica da današnje priče o „nacionalnom identitetu“ ili „mitu“ sobom nose i jedan drugi kontekst (starovremenski, istorijski), zbog čega je on uvek „prisutan“ u aktuelnom kontekstu; drugim rečima, sve ono što čini „kulturno ili društveno pamćenje“ jeste i sastavni deo sinhronije jednog društva, zbog čega se ne može ni na koji način otuđiti ili negirati. S druge strane, jasno je, i bez istraživanja, da savremene priče o ovim pitanjima nisu sasvim „iste“ kao „izvorne“, jer su i razlozi zbog kojih se pričaju drugačiji od onih zbog kojih su nastale. Kako je ta veza ipak očuvana, one jesu slične, kao što su slični „retorički obrasci“, „gramatike mišljenja“ i „pravila mistifikacije“ onih koji su za „nacionalni identitet“ i *protiv* njega.

Ne znam da li je potrebno naglašavati da „način na koji mislimo nije način na koji mislimo da mislimo“.²⁰ Ipak, banalna podsećanja ovog tipa mi se čine neizostavnim u priči o stereotipima. Mada pitanje „mišljenja“ naizgled izlazi iz teme, analizovani diskursi, zasnovani na ‘uklopljenim značenjima’, binarizmu, analogijama, metaforama ili metonimijama u osnovi pokazuju kako ljudi misle, pa tek onda šta misle, u šta veruju ili šta skrivaju. Pre svih, binarna i ‘društveno-uklopljena značenja’ određuju pravce čovekovog mišljenja, orijentišu i opredeljuju. To nije novo i potvrda za ovu tvrdnju

---

²⁰ Gilles Fauconnier and Mark Turner, *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York, Basic Books, 2002, s. v.

ima u najrazličitijim domenima, od svakodnevnog do političkog govora ili govora ekonomske propagande. Za priču o tome kako binarizmi, i stereotipi uopšte, „rade“, i posebno za onaj njen deo koji naglašava važnost kontekstualnih činilaca prilikom njihove teorijske razgradnje, odnosno „destereotipizacije“, ilustrativnim mi se čini razgovor koji su krajem sedamdesetih godina prošlog veka vodili Margerit Jursenar i Matje Galej povodom romana *Završni udarac*, pisanog pred sam Drugi svetski rat. Glavni junak *Završnog udarca* je Erik, Nemačkom politika nije važna. Margerit Jursenar ga prikazuje kao avanturistu, sa simpatijom i bez ikakvih ideoloških predznaka. Upravo to izaziva Galejeve nedoumice, koji dovodi u pitanje samu mogućnost da neko u „jakom ideološkom vremenu“ ne daje za pravo ni jednoj ideologiji. Drugim rečima, oštrica Galejeve opaske usmerava se na izvesnost maskiranosti ideološkog stava neutralnim iskazom, odnosno na iluzornost političke neopredeljenosti „glavnog junaka“. Zato on kaže:

– *Neću Vam ništa novo reći ako primetim da svaka osoba koja za sebe kaže da je apolitična, uglavnom pripada desnici.*²¹

Odgovarajući na ovu, iz perspektive sedamdesetih godina, sasvim razumljivu konstataciju, autorka se prvo osvrće na način kojim se ovo tvrdi, naglašavajući zahteve vremena ili konteksta, odnosno tadašnje društvene i intelektualne mode, da bi tek potom, braneći „realnost“ svog književnog lika, razvila argumentaciju u odbranu apolitičnosti i stanovišta koje bi bilo izvan zadatih opcija u datom semiotičkom sistemu (levo-desno):

– *Dozvolite mi da razmislim o tom sudu koji je suviše odsečan da bi mi izgledao prihvatljiv... Ta formulacija jednostavno dokazuje da je, trenutno, ideologija leve u prednosti nad politikom desnice – ili nastoji da bude u prednosti.*²²

---

²¹ Margerit Jursenar, *Širom otvorenih očiju. Razgovori sa Matjeom Galejem*. Beograd, Narodna knjiga, 2004, s. 74.

²² U nastavku razgovora, autorka kaže i ovo: „Zbog toga često takozvani levičari imaju onu naivnost vernika iz ranog hrišćanstva, pošto su ubeđeni da su njihova rešenja obavezno dobra i jer sanjaju, kao i svi vernici, o jednoj vrsti edena koji je, na kraju, uvek nedostupan jer je čovek nesavršen i jer nijedan san o savršenstvu nije ni upola ostvaren a da ga ne prate greške i nasilje. Ne kažem da su te eshatološke sanjarije loše zato što su levičarske, već zato što ih pretvaraju u prazne formule.“ Margerit Jursenar, *Širom otvorenih očiju. Razgovori sa Matjeom Galejem*. Beograd, Narodna knjiga, 2004, s. 74.

Ova priča o glavnom junaku *Završnog udarca*, odnosno o „levici“ i „desnici“, jeste priča o „civilizovanom“ i „varvarinu“, „čistom“ i „prljavom“, „hladnom“ i „toplom“, dakle, u svom najsvedenijem vidu, to je priča o „crnom“ i „belom“ ili svakom opozitu i, na kraju, suštinska priča o našoj uslovljenosti „jakim razlikovanjem“ odnosno „postojećim registrima“. I u ovoj priči, kao i u nizu drugih, našem opažanju je prijemčivije ono „što bi moglo da bude“ od onoga „što jeste“. Da bismo se orijentisali, „tačno znali“ ili „dobro videli“, potrebno je da širok spektar „boja“ svedemo na „osnovne“, odnosno „tipske“ u semiotičkom sistemu. Tako se preko „Erikovog slučaja“ pokazuje da je stereotip neka vrsta obaveznog laganja, koje nije samo društveno dopušteno nego je i nužno da bismo došli do „istine“. To drugim rečima znači da sve izvan „jakog opozita“ ili „zadatog registra“, zasnovanog na uopštavanju, ostaje neimenovano, neprepoznatljivo i nestabilno. Budući „neodređeno“ i „neklasifikovano“ (poput Erika), podložno je sumnji u svoju verodostojnost i, konačno, ono je „lažno“ i zbunjujuće poput „maske“ koja nas udaljava od onoga što je „pravi identitet“, izražen „jakim značenjem“, odnosno jednim od stereotipa u binarnom registru.

I da pojednostavim: sažeti izvod iz razgovora Margerit Jurse nar i Matjea Galeja za ovu temu je koristan iz nekoliko razloga. U najkraćem, on pokazuje 1) da se već sama nominacija („levica“, „desnica“...) može razumeti kao „skraćeni put“, odnosno stereotip, 2) da je naše razumevanje sveta uslovljeno „jakim razlikovanjem“ ili opozitima, 3) da je način na koji je nešto izrečeno jedan od plodnijih puteva „destereotipizacije“ i na kraju 4) da je u razotkrivanju funkcionisanja i značenja stereotipa važnost konteksta²³ i društvene mode od presudnog značaja, ali ne u smislu *univerzalnog ključa* kojim se otvaraju sva vrata teorijske analize, već u smislu pouzdanog načina da se razumeju njegovi dominantni mehanizmi prilikom strukturisanja pojavnosti i čovekove adaptibilnosti na nju. Zato je i za razumevanje privlačnosti diskursa kojima sam se bavila primena ovih postupaka od presudnog značaja. Isto važi i za moj pristup binarnim opozicijama i ‘društveno-uklopljenim značenjima’, koji je ostvaren zahvaljujući razumevanju jezika kao „kolektivnog dobra“ i

²³ Upravo je jedan od načina savladavanja nejasnoća u samom fenomenu i njegovoj upotrebi fiksiranje za „istorijski trenutak“, odnosno „kontekst“, koji nas svakako ograničavaju (tematski ili vremenski npr.), ali koji daju mogućnost da se stvari situiraju i učine „iznutra“ vidljivijim ili bar iz savremene perspektive shvatljivijim.

uopšte zahvaljujući Sosirovom nasleđu. Bez studija jezika, odnosno semiotike, kao najefikasnije veze između lingvistike i ostalih društvenih nauka, izučavanje života stereotipa u jednom društvu (kulturnoj ili jezičkoj zajednici) teško je izvodljiv posao. Ono što se prenebregava u dominantnom načinu tematizovanja stereotipa, a što mi se čini ključnim za ovu problematiku, jeste ne samo čovekova urođenost u mrežu simboličkih značenja kulture kojoj pripada ili „modela sveta“ koji tokom socijalizacije usvaja, nego i njegova „zabrobljenost“ tim semiotičkim sistemima i odnosima među njima. Zadana struktura svakog semiotičkog sistema, izgrađena na principu binarnosti (koji se vremenom umnožava, nadgrađuje, ali u osnovi sistem ostaje „isti“) i njemu inherentnim principima simetrije i asimetrije, najvažniji je razlog čovekove sudbinske povezanosti sa stereotipom. Upravo tu je i osnovni paradoks, jer je „zadatost“ strukture semiotičkog sistema (u krajnjem slučaju zasnovane na opozitima „jačeg“ i „slabijeg“, „pozitivnog“ i „negativnog“, „in“ i „out“ pola i sličnih opozita, odnosno na principima hijerarhije) uslov „viđenja stvari“ i istovremenog slepila za njih u određenom kontekstu. Zahvaljujući ovom „protivurečnom mehanizmu“, koji je i pomoć mišljenju i zamena za njega, odnosno istinska manifestacija dominantnog označavanja u semiotičkom sistemu ma koliko on bio širok, moguće je objasniti naizgled udaljene pojave i pojave različitog reda.

Postupak razgradnje struktura dugog trajanja i binarne uslovljenosti je različit, ali ograničen i, za razliku od inherentnih postupaka „uklopljenog značenja“ i strategija uopštavanja i bukvalizovanja razlika – kao „opštih orijentira“ – praktično ne postiže nikakav uspeh. Uglavnom se svodi na manje ili više zanimljivu „teorijsku igru“, izvan koje nema značaja. Jedan od uvida ovih postupaka je „sličnost“ i „uzajamna zamenljivost“ koja odlikuje društveno i teorijski proizvedene „očigledne suprotnosti“. Izdvojiću za ovu priliku jedan postupak koji sam imenovala „operativnim ujednačavanjem“ prilikom problematizovanja retoričkih strategija u definisanju *nacionalizma* i *kosmopolitizma*. Na primerima nekoliko definicija ovih pojmova, nađenih u knjigama koje sam u to vreme čitala drugim povodima, istraživala sam intencije operativnog ujednačavanja obaju koncepata, ali i njihovu uzajamnu zamenljivost prema nosećim pojmovima. Postupak zamene mi se činio kao legitiman način da proverim njihovu „preciznost“ ili „tačnost“. Ispostavilo se da sve ono što se u njima kaže o „nacionalizmu“ važi i za „kosmopoliti-

zam“ i obrnuto.²⁴ Pored toga što sam ovaj postupak preuzela iz „teorije vica“, prigovor može biti da nisam uzela „sve“ ili „reprezentativne definicije“ *nacionalizma* i *kosmopolitizma*. To zaista može biti problem ako definisanje posmatramo u „jakom značenju“, isključivo kao normu naučnog rada, jedan od načina legitimisanja autoriteta nauke ili samog autora. Ako je, međutim, *definisanje* istovremeno i jedan od glavnih postupaka manipulativnog diskursa, u kome je sadržana namera mistifikacije,²⁵ ovaj prigovor gubi na svojoj relevantnosti. Rečju, to ne znači ništa drugo osim da relativizovanjem „naučničke privilegovanosti“ stvari izgledaju sasvim drugačije. Zanimarimo li, pak, ovaj aspekt, ostaje otvoreno pitanje da li bi se nešto od „rezultata“ teorijske igre promenilo kada bismo kroz dati postupak propustili „sve“ ili „reprezentativne“ definicije ovih pojmova, kako bismo se uverili u održivost/neodrživost onoga što se njima tvrdi ili u njihovo isključivo važenje u samo jednom slučaju („nacionalizam“ ili „kosmopolitizam“) koji se definiše ili opisuje. Sigurno je da ove teorije/ideologije ne bi nestale, jer za one koji imaju potrebu da dokazuju „lični kosmopolitizam“ ili „nacionalizam“ (ili potrebu da „nacionalizam“, odnosno „kosmopolitizam“ zagovaraju kao politike) u ovim definicijama ni pre ni posle zamene „nosećih pojmova“ nema ničeg spornog. Kako je reč o verovanju, uzajamnom podržavanju, razmeni i preuzimanju istih strategija, i ti prigovori su pomalo „izvannaučni“. Ali, i u slučaju da postupak i učinke stanovišta „izvan suprotnosti“ obavezujućeg binarnog siste-

²⁴ „*Nacionalizam* predstavlja generalizovano širenje jednog idioma koji se prenosi preko *škola* a nadzire preko *akademija*, idioma koji se kodifikuje za potrebe unekoliko precizne birokratske i tehnološke komunikacije / *Kosmopolitizam* predstavlja generalizovano širenje jednog idioma koji se prenosi preko *telekomunikacionih sistema* a nadzire preko *transnacionalnih korporacija*, idioma koji se kodifikuje za potrebe unekoliko precizne birokratske i tehnološke komunikacije. Ili: Glavna laž rođena u nacionalizmu (*kosmopolitizmu*) je u tome što kada govore o ‘nacionalnom’ idealu (*univerzalnom idealu*) o ‘nacionalnom’ jedinstvu (*univerzalnom jedinstvu*), ‘nacionalnom’ pozivu (*univerzalnom pozivu*) i dr. onda se uvek povezuje ‘nacionalno’ (*univerzalno*) s privilegovanom vladajućom manjinom, obično s klasama koje vladaju svojinom... Pod nacionalnim (*univerzalnim*) nikada se ne shvataju ljudi, konkretna bića, nego apstraktni princip...Ili: Kosmopolitizam (*nacionalizam*) ima lepu, uzvišenu auru, ali on je iluzija i, kao sve iluzije, opasan je.“ G. Đerić, „Tradicija u ‘obrednu prelazu’“. Pravila mistifikacije polemičkog diskursa i strategije ‘ujednačavanja’ u retorici nacionalizma i kosmopolitizma.“ U: *Integracija i tradicija*, priredio Mile Savić. Beograd, IFDT, 2003, s. 157-160.

²⁵ Dubravko Škiljan, *Lingvistika svakodnevice*. Književna zajednica Novog Sada, 1989, s. 12.

ma odredimo takođe kao „izvannaučne“, jer pokazuju banalnu stvar – da se u ama baš sve može verovati, kao što se i svemu može smejati – oni opet otvaraju jednu od mogućnosti izbegavanja zadatosti opozitnog sistema, što nije tako malo. Postupak „zamenljivosti“ i analiza „suprotnosti“ preko uzajamnih sličnosti bila je moj način da o ovim teorijama/ideologijama ne govorim sa pozicija nepomirljivih opozita, odnosno iz jedne od te dve pozicije.²⁶

Kao i u ovom, u drugim tekstovima sam „preživljavala“ između „dve vatre“. Svako ko je igrao ovu dečju igru zna da pozicija između nije nimalo ugodna pozicija, ali takva su pravila igre, koja ipak daju šansu za izmenu pozicije. U nauci, koja je i više i manje od igre, bavljene temom „nacionalnog identiteta“, kao po pravilu, zahteva autorski izbor između mode „konstruktivizma“ i privlačnosti „esencijalizma“. Ovaj prvi pristup je, bar deklarativno, dominantniji poslednjih decenija: ne priključiti se horu koji oduševljeno peva „sve je konstrukt“ (od nacije do pola, odnosno roda) pravi je podvig. „Konstruktivizam“ i „esencijalizam“ su ‘akademski uklopljeni fenomen’, a sama podela na „konstruktiviste“ i „esencijaliste“ je, naravno, i binarna, i bukvalizujuća, i na kraju stereotipna, koja će u ovom odnosu trajati do neke nove „intelektualne mode“. Takva je u „simboličkoj geografiji“ bila podela na „orijentalizam“ (Said) i „okcidentalizam“ (Carrier) – „jedno“ kao da ne postoji dok ne dobije svog „drugog“; kada se ili ako se, pak, umnoži i preraste „dualni odnos“, već gubi na značaju i snazi. Izgleda da su, kao i u politici, samo opozitni odnosi jaki i stabilni odnosi, tj. da ni u teoriji nema „celine“ ako nije u binarnom ključu.²⁷ Budući da ni „esencijalizam“ ni „konstruk-

---

²⁶ Stanovište koje priznaje binarizam kao „zvanični poredak stvari“ ali ga izbegava kao objašnjenje Majkl Herfeld naziva „borbena sredina terena“. „Sredina terena na sličan način podrija pretpostavljene epistemološke suprotnosti: između empirizma i teorijskog razmišljanja, beskonačnog nazadovanja i najgrubljih oblika scijentizma, odbacivanja jezika kao perifernog i njegovog preteranog isticanja kao šifre uz čiju pomoć se mogu objasniti svi načini na koji ljudi stvaraju značenje. (...) Otuda značaj borbene sredine terena: borbene zato što će uvek biti ugrožena našom željom da izvedemo konačan zaključak i hermetički je definišemo; sredine zato što nastoji da izbegne preteranu determinisanost svojstvenu binarizmu; i terena zato što je utemeljena na neposrednim empirijskim podacima etnografije, dakle na terenu.“ Majkl Herfeld, *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd, Biblioteka XX vek, 2004, s. 167 i 175.

²⁷ Princip uspostavljanja binarnog odnosa u stvaranju „novih stereotipa“ koji legitimišu i „novi pogled na svet“, takođe ilustruje citat iz teksta Dubravke Ugrešić. „S odlaskom iz zemlje mislila sam da napuštam polje stereotipa. Prevarila sam se,

tivizam“ nisu nikakvi „čisti primeri“ nego „predstave celine“ i tendencije koje se u opozitnom odnosu uopštavaju ovim imenima, njihova noseća snaga nije, kako bi se pretpostavilo, isključivo na epistemološkom polju ili u „snazi činjenica“. Naprotiv, snagu im daje „pretenzija na razliku“, odnosno sam odnos suprotnosti, koji nije nikakva novina u intelektualnom (ideološkom, političkom ili nekom drugom) dovijanju, i još više, ljudska potreba za identifikovanjem i bezrezervnim pripadanjem. U binarnom odnosu, koji je kao i svaki stereotip, orijentir i pomoć mišljenju ali i zamena za mišljenje, uvek je o tome reč i još o nečemu – nekakvom instinktu za priključenjem popularnom, pomodnom, onom što „ide“ i što je na kraju profitabilno. Nekada je taj instinkt za pripadanjem i „preživljavanjem u struci“ jači i „brži“ od razmišljanja, jer kako drugačije objasniti da upravo deklarativni „konstruktivisti“ najlakše skliznu u „esencijalizovanje esencijalizma“ i bukvalizujuća objašnjenja razlike kada su u pitanju „islam“, „Balkan“ ili „Srbi“. Čini se, stoga, da je i prema „konstruktivistima“ sve onako „kako jeste“, i još malo gore.

Ponoviću još jednom da sam u nameri razgradnje dominantnog načina stvaranja značenja i njegovog reprodukovanja kroz akademsku praksu u svom postupku izbegavala analitički cementirane, uobičajene i širokoprihvatljive opozicije tipa „esencijalizam“-„konstruktivizam“, „obrazovanost-neobrazovanost“, „centar“-„periferija“, „nacionalno“-„a(nti)nacionalno“ i slične opozicije. Taj postupak nije dosledno izveden, jer je u samoj postavci problema i situiranju pojedinih diskursa poštovana „zvanična volja“ dualne raspodele. Odluka da se analizuju „javni“ i „svakodnevni diskurs“ kao zasebne „vrste govora“ primer je priznavanja epistemološke vladavine binarizma.²⁸ Osim u samom načinu prenosa ili posredovanja, odnosno „mediju“, ne postoji drugo opravdanje za „veliku razliku“ koja je

---

stereotipi oko mene umnožili su se. Danas me okružuju ne samo stereotipi sredina u kojima boravim, nego i oni koje stanovnici tih sredina imaju o – Balkanu. Ja sam, naime, Balkanka. U strahu od balkanizacije Ujedinjena Evropa proizvela je efikasan protuotrov: brusselizaciju. Unutar brusselskih zidina sve vrvi od veselih stereotipa, tako da se u Ujedinjenoj Evropi zaista osjećam kao kod kuće. Štoviše, stereotipi su i ideološka i komercijalna etiketa Ujedinjene Evrope.“ Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga, 2005, s. 26-27.

²⁸ Gordana Đerić, *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd, IFDT/I.P., Filip Višnjić, 2005.

unapred učitana samom podelom. Drugačije, postojanost formalnog označavanja „razdvojenih sfera“ ne podrazumeva postojanost sadržinske razlike, i to je najvažniji uvid ove analize. Dodatna satisfakcija je u tome što su nalazi uporednih interpretacija ovih diskursa deformisali samu konvenciju i mnoge druge unutar nje, odnosno negirali pretpostavke „bukvalne razlike“ svojstvene „esencijalizmu“ u pogledu obrazovanja, statusa, polne raspodele, geografske pripadnosti, „pozitivne kolektivne autopercepcije“²⁹ i slično. Ipak, ovakvi nalazi, posebno iz perspektive „akademskog“ i „neakademskog“, tj. odnosa „formalnog obrazovanja“ i oslanjanja na stereotipe, ne bi trebalo da iznenade. Ako, pak, iznenađuju ili ako ne postoji spremnost da se prizna da „više obrazovanje“ znači i veštije i češće korišćenje stereotipa, to je samo zbog dominantnog razumevanja stereotipa u značenju nečega „lošeg“ i nečega što se isključivo vezuje za govor „primitivaca“ i „nacionalista“. Redukcionističko shvatanje stereotipa i jasna vrednosna opredeljenost prema samom pojmu razlozi su nevoljnog priznanja i neprijatnog suočavanja, ako ga ima. Rado ili nerado, nešto se ipak mora priznati: stereotipi nisu samo ono što bi „obrazovani“ želeli da stereotipi budu. Iako su „kolektivno dobro“, stereotipi su „sredstvo moćnih“ malo više nego bilo koga drugog. Ovdje je, naravno, reč o „lokalnom nivou“ i „lokalnim akterima“, ali principi o „raspodeli moći“ jednako važe kao i na „globalnom nivou“. Reprodukovanjem „kolektivnih identiteta“, „velikih razlika“, njihovim bukvalizovanjem i „postvarivanjem“ i, s druge strane, pretenzijama na „istinu“ s bilo koje ideološke strane da dolaze, akademskim insistiranjem na binarizmima svih vrsta i posebno većim korišćenjem globalnih stereotipa u domaće svrhe može se i na lokalnim nivoima kako-tako profitirati.³⁰ Otuda i interes „obrazovanih“ da razumevanje stereotipa ostane takvo kakvo sada jeste.

Bavljenje stereotipom za mene je bio način da govorim i o varljivosti jezika, odnosno značenja. Na prvi pogled ova tvrdnja izgleda paradoksalno, jer priča o stereotipu podrazumeva „statičnost značenja“, ali obrtanje definicija „kosmopolitizma“ u definicije „nacionalizma“, kao i tipski govor o navodnim „stalnim svojstvima

---

²⁹ Isto, s. 143-148.

³⁰ To znači da su stereotipi važna „tržišna kategorija“, zbog čega ne iznenađuje stav Dubravke Ugrešić da bi onaj ko bi pokušao da „destereotipizuje tržište stereotipa“ zavšio u bankrotu. *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga, 2005, s. 196.

kolektiva“ u promenjenim (i promenljivim) uslovima³¹ podjednako pokazuju značenjsku nestabilnost. Ona se, ipak, najbolje vidi u svakodnevnoj konverzaciji, koja je zahtevala nešto drugačiji pristup, najbliži onom koji se obično naziva „lingvističkom antropologijom“ ili „antropološkom lingvistikom“. Kako se prevashodno bavi „jezičkim dimenzijama moći“ i jezičkom socijalizacijom, ovaj postupak zahteva ekstenzivno navođenje, odnosno što iscrpnije prenošenje onoga što akteri ili ispitanici govore.

Vraćajući se na tekstove u kojima je ovaj postupak najdoslednije sproveden, kao da se vraćam fotografijama iz prošlosti, na kojima odmah zapažam koji su „krojevi“ bili u modi i koje „boje“. Mislim prvenstveno na naslove i noseće pojmove, poput onih „svakodnevne diskursivne prakse“, „optika mentalnog mapiranja“ i slične, vešto ili nevešto, izabrane izraze, koji mi prvo skreću pažnju. Osim razloga koje sam navela u datom tekstu³² i razloga „naučnog legitimisanja“, koje naknadno mogu da registrujem, nemam ni danas više (od još jednog) objašnjenja zašto sam neuobičajeno pretpostavila jednostavnom i poznatom, odnosno zašto sam „obični govor“, svakodnevne ili „narodske priče“ (Naumović) imenovala „svakodnevnim diskursivnim praksama“. Dodato objašnjenje može da ima veze sa „modom“ u nauci, jer „mode“ vladaju i kada to ne želimo ili ne primećujemo. Slično je i sa teorijama i, na kraju, sa stereotipima – češće oni vladaju nama, nego mi njima.³⁴ Hoću da kažem da ono što pišemo (jednako kao i ono što nosimo) ne reprezentuje samo

---

³¹ Gordana Đerić, *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd, IFDT/I.P., Filip Višnjjić, 2005, s. 46-73.

³² Gordana Đerić, „Svakodnevne diskursivne prakse o ‘osobinama naroda’ i važnosti nacionalnog identiteta.“ *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. (Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ.Pavićević). Beograd, IFDT, s. 175–211.

³³ Mada i dalje mislim da je upotreba ove, istina rogobatne, sintagme u odnosu na ostale, ne samo opravdana nego i preciznija i bez negativnih konotacija, više od njenog bukvalnog prevođenja sa engleskog jezika smeta mi nepostojanje saglasnosti oko upotrebe i pisanja, tačnije, smeta mi nepostojanje obrazloženja pretežnosti upotrebe oblika „diskurzivne“ u odnosu na „diskursivne“ ili (još bolje) „diskursne prakse“.

³⁴ Istina je da je tokom istraživanja stereotip postao samo kompleksniji i ne sasvim savladan fenomen. Ali, ako treba da kažem nešto i o njegovoj perspektivi, onda ni sada ne verujem da je oslobađanje od stereotipa uopšte moguće; ipak, nekakva distanca i samostalnost u odnosu na kliše svih vrsta čini mi se izvesnom. Isto važi i za teorijski pristup stereotipima: verujem da bi istorizacija i kontekstualizacija stereotipa dale rezultate. Moguće je, naime, udaljavajući se od „stvarnosti“, promeniti pogled na nju.

naš pogled na svet nego govori i o usvojenim zahtevima vremena i društvene mode. Svedoci smo da su i u pisanju, kao i u modi odevanja, obrti tako česti³⁵ da im je skoro nemoguće odoleti. Neke od ovih jezičkih novina zaista imaju mantričke moći – popularnije su što čudnije zvuče i manje znače. Ni znanje da „moda“ već u samom nazivu ima prizvuk negativne konotacije, kao nešto čemu bar nedostaju ozbiljnost i dubina, ne umanjuje broj pristalica koji je slepo slede. Naprotiv, u nauci, shvaćenoj u običnom ili „jakom značenju“, „intelektualna moda“ redovno uzima svoj danak,³⁶ pa i u izboru tema.

Iako bismo voleli da verujemo da su u osnovi naših izbora „racionalni i individualni motivi“, autonomnost na ovom polju teško je postići. Predmet mog istraživanja najbolji je primer za to. Identitetski diskursi, od sedamdesetih godina prošlog veka, pa sve do danas, predstavljaju samu srž ili osnovni topos društvene teorije.³⁷ Devedesetih, kada sam i sama počela njima da se bavim, ovi diskursi su na vrhuncu. Imala sam, zajedno sa „domaćim“ kolegama, jednu „sreću“ više: „nacionalni identitet“ o kome smo mi pisali takođe je bio u modi, „top-tema“ društvene teorije i prakse. To znači da je u obe sfere na njoj temeljno rađeno, jer „kao što dobro znamo, nacionalni identitet je stvar dugotrajnog i pametnog tržišnog publiciteta.“³⁸ Poput svakog „brenda“, koji nastaje savesnim i predanim radom, i *Srbi* su „narod iza imena“. I tu nema šta da se doda. To je *kraj priče*.

Literatura

Brubejker, Rodžers/Kuper, Frederik (2003) „S onu stranu ‘identiteta’“. *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*. Br. 69, s. 405-451.

---

³⁵ Laš Fr. H. Svensen, *Filozofija mode*. Beograd, Geopoetika, 2005, s. 71.

³⁶ Pogodnosti i privlačnost pomodnog ne treba mnogo objašnjavati. Replike „originala“ sa kineske pijace mogu se nositi na najotmenijim mestima, punopravno sa „klasičnim markama“, baš kao da su i one „originali“, možda i nadmenije. Što više kopija „originala“ (zvao se „derrida“, „foucault“ ili „butler“) to je viša cena samog „originala“, bez obzira na to da li i koliko „original“ vredi. Bukvalizujem, naravno, razliku između „kopije“ i „originala“, ali to je vladajući kod razumevanja, sigurnost da nas svi razumeju.

³⁷ Rodžers Brubejker i Frederik Kuper, „S onu stranu ‘identiteta’“. *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*. Br. 69, mart 2003, s. 409.

³⁸ Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga, 2005, s. 200.

- Đerić, Gordana (2003) „Svakodnevne diskursivne prakse o ‘osobinama naroda’ i važnosti nacionalnog identiteta.“ *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002.* (Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević). Beograd, IFDT, s. 175-211.
- Đerić, Gordana (2003) „Tradicija u ‘obredu prelaza’. Pravila mistifikacije polemičkog diskursa i strategije ‘ujednačavanja’ u retorici nacionalizma i kosmopolitizma.“ U: *Integracija i tradicija*, priredio Mile Savić. Beograd, IFDT, 2003, s. 141-165.
- Đerić, Gordana (2004) „Retorika prilagodjavanja ‘Europeane’ Patrika Ouržednika“. *Kultura. Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 107/108, s. 235-248.
- Đerić, Gordana (2005) *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopojmanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju/IP „Filip Višnjić“
- Đerić, Gordana (2005) „O *nemim* i *glasnim* stereotipima: Konstruisanje ‘etničkog karaktera’ u usmenoj književnosti“, *Filozofija i društvo*, XXVI, 1, Beograd, IFDT, s. 105-123.
- Đerić, Gordana (2005) „Polno u etničkom: Prilog srpskoj imagologiji“ (u štampi)
- Fauconnier, Gilles /Turner, Mark (2002) *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York, Basic Books
- Hall, Stuart (1997) „The Work of Representation“. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Ed. Hall, Stuart. London: Sage
- Hercfeld, Majkl (2004) *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd, Biblioteka XX vek
- Hobsbaum, Erik (2003) *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*. Beograd, Otkrovenje
- Holton, Gerald (1993) *Science and anti-science*, Harvard University Press
- Jursenar, Margerit (2004), *Širom otvorenih očiju. Razgovori sa Matjeom Galejem*. Beograd, Narodna knjiga
- Ouržednik, Patrik (2003) *Europeana. Kratka istorija dvadesetog veka*. Samizdat B92
- Srejić, Dragoslav (1996) *Prazno polje*. Vršac, Kov
- Svensen, Laš Fr. H. (2005) *Filozofija mode*. Beograd, Geopoetika
- Ugrešić, Dubravka (2005) *Nikog nema doma*. Beograd, Fabrika knjiga

Gordana Đerić

STEREOTYPE: END OF (A) STORY

Summary

The paper is an analytic retrospective of the author's work during the preceding research period, involving the study of role, meaning and place of stereotypes in identity discourses. In order to explain the reasons for and ways of dealing with stereotypes, she reviews the evolution of her own research approach and the alternative approaches to the topic from the perspective of various scholarly disciplines. Seeking to avoid the trap of "interpreting (ethnic) stereotypes stereotypically", the author chooses not to follow the usual method whereby ethnic stereotypes are "deconstructed" as false and generalizing image of oneself and others, and exposed to social-psychological and political-anthropological critique. Instead, the author looks at stereotypes primarily in terms of their linguistic and social "semiotics" and their theoretical and practical usability. Stressing the necessity of relativizing the binary structure of discourse, the author argues that stereotypes, though indispensable as elements of the "economy" of language and thought, should be socially contextualized and historicized in analysis.

Key words: stereotype, identity discourses, binarism, constructivism, essentialism.